

UOT 81' 41; 801.7

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

RÜTBƏ VƏ ŞƏXS ADLARI BİLDİRƏN ORONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Babək rayonunda mövcud olan rütbə, titul və şəxs adları bildirən oronimlərdən bəhs olunur. Oronimlər dilimizdə mövcud olan söz qrupları əsasında yaranmış, məna əsasına görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oronimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərəkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Adlandırma daha çox hər hansı şəxs, rütbə, titul adları əsasında formalaşır. Bu rayonun ərazisində olan Qaracalar, Qasım dağı, Gərməçataq, Canqulu təpə dağı, Bəhram xan təpəsi, Süleyman ağılı, Cahangir ağılı, Heydər dərəsi, Əbülhəsən diki, Məcid dərəsi, Hacı Fərzali təpəsi, Molla Əli düzü, Leyli bəndi, Nənə xəndəyi, Hacıqır dağı, Sürəmlik dağı, Xan yurdu, İsfəndiyar piri, Çobançuxuru dağı və s. bu kimi oronimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu oronimləri elmi cəhətdən öyrənmək üçün qədim və orta əsr abidələri, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri, aşığı ədəbiyyatı, qədim və müasir xəritələr, müxtəlif lüğətlər və ensiklopediyalar, tarixi sənədlər və arxivlər, qəzet və jurnallar, siyahıya alma sənədləri, statistik məlumatlardan və s. istifadə olunur. Təsədüfi deyil ki, təhlillər aparılarkən yalnız alınan elmi nəticəni təsdiqləyən tədqiqatlara deyil, adları sadalanan oronimlərin izahı ilə bağlı fərqli yanaşmalara da yer verilmişdir.

Açar sözlər: Babək rayonu, toponim, oronim, rütbə, titul, şəxs adları.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki oronimlər kəmiyyətinə, funksiyasına, liŋvistik xüsusiyyətlərinə görə çox zəngin və maraqlı lay təşkil edir. Oronim – yunanca *oros* – “dağ” və *onim* – “ad” sözlərinin birləşməsindən yaranmış və yer səthinin relyef quruluşu ilə bağlı bir-birindən fərqlənən *dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik* və s. kimi coğrafi obyektlərin adlarını bildirir. Respublika ərazisinin relyefini müxtəlif quruluşlu *zirvə, dağ, daş, dərə, təpə, eniş, yoxuş, gədik, aşırım, düzənlik, çökəklik, çuxur, yarıq, vadi, burun, meşə, çəmən, sahə, yaylaq, biçənək* və s. təşkil edir ki, bunların da hər birinin öz adı və yaranma qanunauyğunluqları vardır. Bu kimi adlar işlənmə formalarına görə bir-birindən fərqlənən makrooronim və mikrooronim adı ilə iki qrupa bölünür. Makrooronimlər geniş coğrafi arealda işlənən, tanınan coğrafi obyekt adlarını bildirir. Mikrooronimlər isə regional səciyyə daşıyır, konkret ərazilərdə yaşayan əhaliyə məlum olur, dilin özünəməxsus sözlərindən formalaşır. Bu adların leksik tərkibində hələ də bizə məlum olmayan sirli mənalar durur, hər ad bir tarix yaşadır, olub keçənləri daş kitabələrdə qoruyub saxlayır.

Naxçıvan oronimlərini tədqiq etmək üçün ilk növbədə xaraktercə müxtəlif mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirmək, qədim səyyahların yol qeydlərini, arxivləri araşdırmaq, folklor nümunələrinin dərinədən öyrənilməsi vacibdir. Bu diyarı dərinədən öyrənmək üçün milli yaddaşımızın daşıyıcısı olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nı, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ni, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni, “Naxçıvan ensiklopediyası”nı, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nı, rus dilində çap olunmuş elmi tədqiqat əsərləri, statistik məlumatları, qəbalə və vergi sənədlərini, müxtəlif xəritə və atlasları, lüğət, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələrini, mətbuat orqanları araşdırılıb təhlil edilmişdir. Ümumiyyətlə, ekspedisiyalar zamanı informatorlardan, yaşlı nəsilədən məlumatlar toplanmışdır ki, bunlar tədqiqat üçün xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Oronimlər dilimizdə mövcud olan söz və söz qrupları əsasında yaranmış, məna əsasına

görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oronimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Oronimlərin bir qrupu da vardır ki, onların yaranmasında şəxs adları üstünlük təşkil edir. Babək rayonu ərazisində bu qəbildən olan oronimlər çoxluq təşkil edir. Ərazidə, Qasım dağı, Gərməçataq, Canqulu təpə dağı, Bəhram xan təpəsi, Süleyman ağılı, Cahangir ağılı, Heydər dərəsi, Əbülhəsən diki, Məcid dərəsi, Hacı Fərzalı təpəsi, Molla Əli düzü, Leyli bəndi və s. kimi antroponim səciyyəli oronimlər mövcudur. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarını bildirirlər.

Qasım dağı. Babək rayonunun Sirab kəndi ərazisində dağ adıdır. Nə vaxtsa Qasım adlı şəxs dağ ətrafında məskunlaşdığı üçün dağa onun adı verilmişdir. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

Gərməçataq dağı. Eyniadlı məntəqə adına 1590 və 1727-ci illərə aid mənbələrdə Kərməçataq və Kərmə çatağı şəklində Mülki-Arslan nahiyəsində rast gəlinir [7, s. 166; 11, s. 28]. XIX əsrdən sonrakı dövrlərə qədər bu ad Kərməçataq, Kərim çatax, Gərməçataq variantlarında işlənmişdir. XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Məvaziyi-Xatun mahalına [14, s. 492], XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasına aid kənd olmuşdur [12, s. 95]. Xatırladaq ki, indiki Ermənistan ərazisindən başlayaraq Şahbuz rayonu ərazisindən axan eyniadlı çay da mövcuddur [2, s. 284]. Həmçinin Babək rayonunun Gərməçataq kəndi ərazisində eyniadlı dağ mövcuddur.

Toponim mürəkkəb quruluşlu olub *gərmə* və *çataq* sözlərindən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar *gərmə* sözünü *girmə* (çayın keçid yeri) sözünün fonetik variantı hesab edirlər [2, s. 284]. Digər bir fikrə görə, adın tərkibindəki *gərmə* sözü *kərmə* – “qoyun yatağı, qışlaq” sözünün fonetik variantıdır [5, s. 50]. Lakin sözün daha öncəki variantına əsaslanıb ehtimal etmək olar ki, adın birinci tərəfi *Kəram* (və ya *Kərim*) şəxs adları ilə bağlıdır. *Çataq* türk dillərində “iki dağın birləşdiyi yer” mənasında işlədilir [9, s. 608]. *Kəram* (yaxud *Kərim*) və *çataq* tərkib hissələrindən ibarət olan bu ad “iki dağın birləşdiyi yerdə Kəramə (yaxud Kərimə) məxsus yer məkan” mənasında işlənmişdir” [5, s. 50, 51]. Müasir dövrdə rəsmi şəkildə Gərməçataq variantında işlənir. Bütövlükdə “iki dağın birləşdiyi yerdə Kəramə (Kərimə) məxsus yer” mənasını daşıyır. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

İsfəndiyar piri. Xalq arasında və mənbələrdə İsfəndiyar Zaviyəsi (piri) kimi tanınan ziyarətgah Cəhri kəndinin qərbində “Qaş” adlanan dağ silsiləsinin ətəyindədir. Cəhri kəndindən, təxminən, 2 kilometr qərb tərəfdə, dağlıq ərazidə yerləşən bu sufi mərkəzi orta əsrlərdən tanınır. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bura İsfəndiyar zaviyəsi kimi təqdim edilərək yazılır ki, [11, s. 122-123] bu zaviyə İbadullahın ziyarətgahıdır. Yay günlərində buraya qurbanlıq gətirib kəsilərək, kasıb camaata sədaqə verildiyini kənd əhalisi xəbər verir. Bu qayda dəftərdə qeyd olunmuşdur. Kitabda bu ziyarətgah İsfəndiyar zaviyəsi vəqfi kimi verilir [6, s. 116-118]. Deməli, bura XVIII əsrdən zaviyyə adlandırılıbsa, onun vəqf torpaqları, mülkü olubsa, bura əvvəlki dövrlərdən də ziyarətgah kimi tanınmışdır. Oronim şəxs adı ilə bağlı yarandığı üçün antroponim səciyyəli hesab olunur.

Bəzi oronimlər də vardır ki, onlar antroponim səciyyəli oronimlərin daxilində rütbə, titul, vəzifə və s. ilə bağlı yaranırlar. Buna Xan yurdunu, Qaracalar, Çobançuxuru, Hacıqır dağı, Xanlıq arxının altı, Bəhmən xan təpəsi, Nənə xəndəyi, Ağalıq bağı və s. kimi oronimləri nümunə göstərmək olar. Bu oronimlərdən bir neçəsini tədqiqata cəlb etmişik. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarının bildirirlər.

Hacıqır dağları. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Babək rayonunun

Nəzərabad kəndi ərazində, Naxçıvan-Şahbuz avtomobil yolunun sol hissəsində təpəlikdən ibarət olan sahədir. Məntəqə adı iki komponentdən (hacı və qır) ibarətdir. Birinci tərkib hissəsi olan “hacı” şəxs adını bildirir, ikinci hissəsi olan “qır” isə “düzən, çöl” mənasında işlənir [1, s. 137]. Adın mənasını Hacıya məxsus təpəlik yer, düzən, çöl kimi izah etmək olar.

Canqulu təpə dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Ad *Canqulu* şəxs adına *təpə* topoformatının artırılması yolu ilə yaranmışdır. Vaxtilə ərazi Canqulu adlı şəxsə mənsub olduğu üçün dağa bu ad verilmişdir. Bu səbəbdən də ad antroponim mənşəli hesab olunur.

Çobançuxuru dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Bir çox tədqiqatçılar adı monqol mənşəli çobanlar tayfasının adı ilə bağlayırlar. Fikrimizcə, çoban komponentli adların hamısını monqol mənşəli hesab etmək düzgün deyil. S.Babayev bu dağ adının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından Qaraca çobanın adı əsasında yarandığını yazır [3, s. 82]. Fikrimizcə, bu dağ adı heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı sənət, peşə adından yaranmışdır və ən əsası da Qaraca Çobanın adı ilə bağlıdır.

Qaracalar. Eyniadlı məntəqə adına 1727-ci il arxiv sənədlərində Naxçıvanın Qışlağat nahiyəsində rast gəlinir [11, s. 30]. Bu ada sonrakı tarixi qaynaqlarda rast gəlinmir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur. Qaraca sözü bütövlükdə morfoloji cəhətdən sifət kimi “*qara rəngli, qaramtlı, dəyərsiz, qiymətsiz*”, isim kimi isə “*dəni qara toz halına salan taxıl xəstəliyi*” mənalarında göstərilmişdir. Lakin “*qara*” sözünün ayrılıqda leksik mənasını nəzərə alsaq “*böyük, güclü, əzəmətli, nəhəng, hündür*” və s. bu kimi izahlar [2, s. 68-69] məntəqənin etimoloji izahına uyğun gəlmir. “*Qaraca*” şəxs adıdır. Ad iki komponentdən (qara+ca) ibarətdir. Burada birinci komponent olan “qara” sözü böyük, iri və s. kimi mənaları ifadə edir. İkinci komponent olan –ca isə sifətin çoxaltma dərəcəsinin şəkilçisidir. Bu səbəbdən də adın mənası bütövlükdə “*əzəmətli, nəhəng, güclü*” anlamlarını ifadə edir. Buna görə də məntəqə adını antroponim səciyyəli hesab etmək olar.

Xan yurdu. Bu adın mənşəyini S.Babayev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə bağlı izah edir [3, s. 131]. Dağ Babək rayonu ərazisində yerləşir. Xan yurdu Naxçıvan xanlarına məxsus yaylaq yeridir. Bu səbəbdən də S.Babayevin fikri ilə razılaşıyıq.

Orta Sürəmlik dağı və Sürəmlik dağı. Eyni adlı məntəqə adına 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Naxçıvanın Naxçıvan nahiyəsində Yuxarı və Aşağı Sürəmərək, 1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvanın Sair Məvazi nahiyəsində Yuxarı və Aşağı Sürəmərək, 1874-1892-ci illərə aid arxiv materiallarında Naxçıvan uezdinin tərkibində Sürəmlik şəklində adı çəkilmişdir [10]. Elnur Kəlbizadə Sürəməri qalası haqqında tədqiqat apararkən, Naxçıvan ərazisində (indiki Babək rayonu ərazisində) XX əsrin ortalarına qədər Sürəmlik toponiminin mövcud olduğunu qeyd etmişdir [8, s. 72-73]. F.Rzayev bu adın izahını Şir tayfa adı ilə bağlayaraq yazır ki, bu adda *i* saiti düşmüş və ilkin variantda *sür+əm+ər+uk* şəklində Şir tayfa adı və prototürk dil elementləri ilə formalaşmışdır. Şir tayfa adına qoşulan **im/em-** *sadə xalq, bəzən də xeyrə aparən yol, ər – kişi igid, ik/uk-* oğul, varis kimi qədim türk sözləri məntəqə adını “Şarların sadə igid oğlu” mənasında izah edir və müəllif adda türk dilləri üçün xarakterik olan *şəs, aüş, eə, uı* fonetik səəvəzlənmələrinə rast gəldiyini söyləmişdir [13, s. 296-297]. AMEA-nın müxbir üzvü Adil Bağirov da, XVI əsrin sonlarına qədər bu ad yuxarı Sürəmərək və aşağı Sürəmərək adları ilə qeydə alındığını yazmışdır [4, s. 186-187; 5, s. 83]. XX əsrin ortalarından etibarən bu məntəqə adı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Sürəmlik bir sıra tədqiqatlarda *Sürəmlik* yazılışında izah olunmuş və *sur* komponentini ərəb dilində qala, məlik isə şəxs adı olaraq göstərilmişdir. Ümumilikdə Sürəmlik məntəqə adı “Məliyə məxsus qala” kimi izah olunmuşdur [4, s. 187].

Bu səbəbdən də məntəqə adı antroponim səciyyəli oronimlər sırasına daxildir və eyniadlı kəndin ərazisində əhali yaşamadığı və müasir coğrafi bölgədə yer almadığı üçün passiv fonda keçmiş hesab olunur.

Qaracalal dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Lakin Naxçıvan ərazisində kəngərlilərin geniş yayılmış tayfalarından biri olan Qaracalar tayfası olmuşdur [5, s. 68-69]. Ərazidəki bu dağ adı da həmin tayfa adı əsasında yaranmış, tələffüz zamanı sözün sonundakı r-l əvəzlənməsi (qərar-qəral) nəticəsində Qaracalar sözü Qaracalal şəklinə düşmüşdür. Yerli sakinlər dağ adının *Qara* ləqəbli *Cəlal* şəxs adı ilə bağlı olduğunu söyləyirlər. Burada Qara sözünün semantikasına (*böyük, güclü, əzəmətli, nəhəng, hündür*) [4, s. 68-69] nəzər salsaq görürük ki, ad şəxs adı əsasında formalaşmışdır və bu səbəbdən də antropoonim hesab olunur.

Məqalədə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Bir qrup adlara rast gəldik ki, onlar həmin ərazilərdə yaşayıb kök salmış dəyərli şəxslərin adı ilə bağlı olmuşdur.

2. “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Qaraca Çobanın adı ilə də bağlı oronimlərə də rast gəlinmişdir.

3. Qədimdən günümüzədək formalaşan və formalaşmağa da davam edən bəzi təxəllüslər, ləqəblər, rütbə və vəzifələr də vardır ki, onlar da advermə ənənəsində iştirak etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
4. Bağirov A. Naxçıvan oymonimləri, Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
5. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında), Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
6. Qadizadə H.Q. Cəhri çay vadisi M.Ö. IV minillikdən günümüzədək. Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.
9. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984, 653 с.
10. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 24, siyahı 1, iş № 434.
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
12. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.
13. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenizi tarixindən: 2 cildə, II c., Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
14. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
15. Tanrıverdi Ə.B. “Kitabi- Dədə Qorqud”da şəxs adları, Bakı: Elm, 1996.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail.com

Jamila Maharramova

LINGUISTIC FEATURES OF THE ORONIMS DENOTING PERSONAL NAMES AND TITLES

The paper deals with the route, title and personal names in oronyms existing in Babek district. Oronyms were created on the basis of groups of words existing in our language and formed in different ways on the basis of meaning. Most of the oronyms are language facts that relate to our distant past, and some to recent times. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, rout and title. Oronyms such as Garadjalar, Gasim mountain, Garmachatag, Djangulu mountain, Bahram khan, Suleyman agily, Djahangir agily, Heydar valley, Abulhasan stepm, Macid valley, Haji Ferzaly hill, Molla Aly valley, Leyly dam, Nene ditch, Hajigyr mountain, Surmelik mountain, Khan yurdu, Isfendiyar piry, Chobanchukhuru mountain belonging to Babek region. It should be noted that to study these oronyms scientifically, ancient and medieval monuments, written and oral literature samples, ashig literature, ancient and modern maps, various dictionaries and encyclopedias, historical documents and archives, news papers and magazines, census documents, statistical data, etc. are used. It is no coincidence that when analyzing, not only studies confirming the scientific result obtained, but also different approaches related to the explanation of the oronyms listed.

Keywords: *Babek region, toponym, oronym, rout, title, personal names.*

Джамила Магаррамова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРЕНИМОВ ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЛИЧНЫЕ ИМЕНА И ЗВАНИЯ

В статье рассказывается о значении личных имён и званий в оронимах, существующих в Бабекском районе. Орони́мы образовались на основе существующих в нашем языке групп слов и сформировались с различным смысловым значением. Большая часть оронимов – это языковые факты, относящиеся к далекому историческому прошлому, а другая часть – к недавнему. При названии географических объектов учитывались определенные признаки и особенности объектов. Название было сформировано на основе каких-либо личных имён, титулов, званий. На территории этого района были привлечены к изучению такие оронимы, как Караджалар, гора Касым, гора Гермечатак, холм Джангулу, холм Бахрам хан, Сулейман агылы, Джахангир агылы, долина Гайдар, вертикаль Абулгсан, долина Маджид, холм Гаджы Фарзалы, долина Молла Али, плотина Лейли, ров Нене, гора Гаджыгыр, гора Суремелик, юрд Хана, пир Исфендияра, гора Чобанчухуру, относящиеся к Бабекскому району. Отметим, что для научного изучения этих оронимов используются древние и средневековые памятники, образцы письменной и устной литературы, ашугская литература, древние и современные карты, различные словари и энциклопедии, исторические документы, архивы, газеты и журналы, приписные документы, статистические данные и т. д. Неслучайно, что при проведении анализа было уделено место не только исследованиям, подтверждающим полученный научный результат, но и разным подходам к описанию данных оронимов.

Ключевые слова: *Бабекский район, топоним, ороним, звание, титул, личные имена.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.12.2019

Son variant 16.01.2020